

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μεταδιδακτορική Έρευνα με θέμα:

«Η ελληνική διανόηση και η ιδέα της Δύσης (1945-1963)»

ΤΕΛΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

Αντικείμενο της Έρευνας

Αντικείμενο της συγκεκριμένης μεταδιδακτορικής έρευνας ήταν η πρόσληψη της ιδέας της Δύσης από την ελληνική διανόηση την περίοδο μεταξύ του 1945 και του 1963. Την επαύριον του πολέμου, η Ελλάδα κλήθηκε να διαλέξει «στρατόπεδο» στον υπό διαμόρφωση ψυχροπολεμικό χάρτη. Η στρατηγική επιλογή της Δύσης, που πλέον ταυτίστηκε με το σύστημα αξιών των φιλελεύθερων κρατών υπό την πρωτοκαθεδρία των ΗΠΑ, αποτέλεσε θεμελιώδη αρχή του συνόλου των ελληνικών κυβερνήσεων και γενικότερα, των πολιτικών δυνάμεων πλην του χώρου της Αριστεράς. Η προτεραιότητα, που δόθηκε στις ΗΠΑ με γνώμονες την οικονομική βοήθεια (Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ) και την αμυντική προστασία (ΝΑΤΟ), θα μετατοπιζόταν από τα μέσα της δεκαετίας του '50 στην Ευρώπη, στην οποία παραδοσιακά προσέβλεπε η Ελλάδα. Η ίδρυση της ΕΟΚ αποτέλεσε την *πρακτική* επιλογή για στενότερη συνεργασία και μελλοντική οργανική ένταξη. Η Σύνδεση (1961) αποτέλεσε τον πρώτο καίριο κόμβο της ευρωπαϊκής επιλογής της Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά, σε μια εποχή με ιδιαίτερα έντονο το ιδεολογικό στοιχείο σε όλες τις εκφάνσεις της πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής είναι αδιανόητο να μην υπήρχε αναβρασμός και σε πνευματικό επίπεδο. Απαλλαγμένη από τις αναζητήσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου και σε άμεση συνάρτηση με το διπολικό σύστημα της μεταπολεμικής εποχής, η ελληνική διανόηση θα εστιάσει σε ζητήματα της ελληνικότητας, εξεταζόμενης ως κομμάτι της ταυτότητας, του πολιτισμού, αλλά και της θέσης στην ιστορία και στον κόσμο. Ωστόσο, κατ' αντιστοιχία του πολιτικού κόσμου, και στην περίπτωση της ελληνικής διανόησης, ο αντικομμουνιστικός και ο κομμουνιστικός λόγος θα αποτελούσαν τους δύο βασικούς πυλώνες, με το ανήκειν ή όχι στη Δύση να βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος, ενώ είναι κρίσιμο να

αποτιμηθεί προσεκτικά τόσο η επιρροή του εμφυλίου πολέμου όσο και η επιβίωση του πνεύματός του ακόμη και μετά τη λήξη του.

Στόχοι και Μεθοδολογία της Έρευνας

Βασικός στόχος της μεταδιδακτορικής έρευνας αποτέλεσε η ενδεδειγμένη εξέταση των φιλοσοφικών αναζητήσεων, της μεθοδολογίας, της σχέσης ορισμένων διανοουμένων με την πολιτική, και η μελέτη των διάφορων προσεγγίσεων της έννοιας της Δύσης, σε συνάρτηση με το ιστορικό και πολιτιστικό γίνεσθαι καθώς και τα πολιτικά γεγονότα. Σκοπός ήταν η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας και συνακόλουθα, αξιόπιστων συμπερασμάτων, για ένα θέμα που μέχρι σήμερα δεν έχει μελετηθεί στο σύνολό του στην ελληνική βιβλιογραφία. Η συγκριτική προσέγγιση τέλος με την ευρωπαϊκή διάνοηση, συνέβαλε στην ποιοτική αξιολόγηση της πνευματικής συμπόρευσης με τα διεθνή ρεύματα της περιόδου και της βαρύτητας του ρόλου της ελληνικής διάνοησης σε διεθνές επίπεδο.

Υπό αυτό το πρίσμα, τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα ήταν τα ακόλουθα:

- Ποια η σχέση ιδεατού-ρεαλιστικού στις προσεγγίσεις των Ελλήνων διανοουμένων και κατά πόσο οι φιλοσοφικές τους αναζητήσεις εμπεριείχαν την έννοια της Δύσης;
- Ο Ψυχρός Πόλεμος νοείται περισσότερο ως στρατηγικός ή ιδεολογικός παράγοντας; Κατ' επέκταση: είναι η Δύση μια πρόσκαιρη σύλληψη, υπαγορευμένη από τη στρατηγική συγκυρία, ή μια μονιμότερη, αξιακά προσανατολισμένη ένωση κρατών με κοινή οπτική για τον κόσμο;
- Από ποια οπτική εξετάζεται κατά βάση η Δύση – πολιτιστικό μόρφωμα ή σύστημα οργάνωσης κράτους;
- Πόσο σχετική με την ψυχροπολεμική συζήτηση περί Δύσης είναι η παλαιότερη αναζήτηση σχετικά με τη θέση της Ελλάδας σε Δύση ή Ανατολή;
- Υπάρχουν κοινά στοιχεία ανάμεσα στις διαφορετικές προσεγγίσεις των αναλύσεων περί Δύσης, κι αν ναι, ανάμεσα σε ποιες ομάδες διανοουμένων;
- Η ιστορική πραγματικότητα επηρέασε και σε ποιο βαθμό την άποψη των Ελλήνων διανοουμένων; Ποια ήταν επίδραση του πανικού που προκάλεσε ο

Εμφύλιος Πόλεμος; Κατά πόσον (και ποιες ομάδες) προσπάθησαν ή και επιδίωξαν να απεμπλακούν από το πνεύμα του μετά τη λήξη του; Ποια ήταν η επιρροή της επιβίωσης των εμφυλιοπολεμικών Έκτακτων Μέτρων στις πνευματικές αναζητήσεις τόσο των φιλοδυτικών όσο και των αριστερών διανοουμένων; Ποια η σχέση μεταξύ διανοουμένων και πολιτικής και σε ποιες περιπτώσεις παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον (με επιχειρήματα υπέρ και κατά);

- Υπήρξαν περιπτώσεις ασυνέχειας και αποκλίσεων ή πάντοτε συνέπεια στις απόψεις;
- Υπήρξαν παραδείγματα δημόσιου διαλόγου και σε ποιες περιπτώσεις;
- Ποια η δυναμικότητα της παρουσίας της ελληνικής διάνοησης την εξεταζόμενη περίοδο και ποιος ο βαθμός επιρροής της στην κοινωνία; Ποια ομάδα έτυχε μεγαλύτερης αποδοχής και ποιοι παράγοντες επέδρασαν σ' αυτό το αποτέλεσμα;
- Η ελληνική διάνοηση παρουσιάζει τον ίδιο βαθμό επιρροής συγκριτικά με τους Ευρωπαίους και τι αποδεικνύει αυτό για το ρόλο της;
- Υπήρχε διάλογος μεταξύ Ελλήνων και Ευρωπαίων διανοουμένων, όλων των ιδεολογικών αφετηριών, και αν ναι, σε ποιο βαθμό οι προσεγγίσεις τους συγκλίνουν;

Ωστόσο από τα παραπάνω, μπορούμε να διακρίνουμε τους εξής βασικούς άξονες:

Καταρχάς, ήταν σημαντικό να οριστεί το θεωρητικό πλαίσιο με την εξέταση των φιλοσοφικών τους αναζητήσεων, ιδεολογικών αφετηριών και διαφορετικών προσεγγίσεων της έννοιας της Δύσης. Ιδιαίτερα, οι περιπτώσεις κοινών σημείων ενδιαφέροντος, π.χ. θέση της Ελλάδας στην ιστορία ή ελληνική ταυτότητα, υποδηλώνουν και την οπτική κάτω από την οποία εξεταζόταν κατά βάση η ιδέα του ανήκειν στον μεταπολεμικό κόσμο· άρα, και η ιδέα της Δύσης, εφόσον ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διπολική ψυχροπολεμική πραγματικότητα.

Σε δεύτερο επίπεδο, πιο πρακτικό, σημαντική ήταν και η ανάδειξη της σχέσης μεταξύ των θεωρητικών προσεγγίσεων και του πολιτικού γίνεσθαι στην Ελλάδα. Με ιδιαίτερα έντονη την πολιτική όξυνση την εξεταζόμενη περίοδο, η έρευνα όφειλε να

αναδειξει την επίδραση και πιθανόν αλληλεπίδραση μεταξύ ιστορικών γεγονότων (Εμφύλιος πόλεμος – Ψυχρός πόλεμος) και πολιτικών επιλογών (αμερικανικός παράγοντας – ευρωπαϊκός προσανατολισμός). Ένα παράδειγμα μελέτης αποτέλεσε η επιλογή έμφασης μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης στα κείμενα των διανοουμένων: ποια περίπτωση νοήθηκε ως το αντιπροσωπευτικότερο δείγμα «Δύσης» και αν η αντίληψη αυτή μεταβάλλεται από το β' μισό της δεκαετίας του '40 στη δεκαετία του '50, οπότε και η ελληνική κυβέρνηση επέλεξε μια πιο διευρυμένη έκφραση του δυτικού προσανατολισμού της με τη στρατηγική επιλογή της Ευρώπης.

Τέλος, ένας τρίτος βασικός άξονας έρευνας αποτέλεσε ο βαθμός παρουσίας και επίδρασης των διανοουμένων. Η συγκριτική προσέγγιση με την Ευρώπη – εφόσον ευρωπαϊκή είναι κατά βάση η παιδεία τους (και στις περιπτώσεις αριστερής ιδεολογίας, όπως ο Μάρκος Αυγέρης και ο Νίκος Σβορώνος) – στόχευσε στην ανάδειξη του πραγματικού βαθμού επιρροής τους τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Παράλληλα, η έρευνα των ελληνικών και ευρωπαϊκών προσεγγίσεων, ανεξαρτήτως ιδεολογικών αφετηριών, υπήρξε καίρια για το βαθμό σύμπλευσης της ελληνικής διανόησης με τις γενικότερες τάσεις και ρεύματα της περιόδου.

Το θέμα της συγκεκριμένης μεταδιδακτορικής έρευνας ήταν σχετικό με την ανάλυση της έννοιας της Δύσης από μια συγκεκριμένη μερίδα ανθρώπων, εμπλέκοντας έτσι πολιτισμικές ταυτότητες, πνευματικές και συλλογικές νοοτροπίες. Καταρχάς, ο όρος «Δύση» εμπεριέχει την έννοια του πολιτισμού, ο ορισμός του οποίου καθίσταται δύσκολος καθώς αλλάζει με την πάροδο του χρόνου και εμπεριέχει την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στην κουλτούρα των πνευματικών ελίτ (υψηλή κουλτούρα) και τον λαϊκό πολιτισμό (ποπ κουλτούρα).¹ Αφετέρου, το ψυχροπολεμικό κλίμα και οι πολιτικές επιλογές της Ελλάδας, που λαμβάνουν χώρα κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο (1945-1963), κατέστησαν απαραίτητη για τη μελέτη, και τη διάσταση των διεθνών σχέσεων. Η ιστοριογραφική ανανέωση που παρουσιάστηκε με τις *forces profondes* από τον Pierre Renouvin στη μεθοδολογική προσέγγιση της ιστορίας των διεθνών σχέσεων, είναι σημαντική στην προκειμένη περίπτωση, καθώς ο πολιτισμός ως φορέας εξουσίας επηρεάζοντας αφενός τις ελίτ και, αφετέρου, την κοινή γνώμη, λειτουργεί ως μέρος της νοοτροπίας και της εθνικής ταυτότητας.² Σε κάθε περίπτωση,

¹Scott-Smith Giles, Krabbendam Hans, *The Cultural Cold War in Western Europe. 1945-1960*, Νέα Υόρκη, 2003, σσ. 3-11.

² Frank Robert, *Pour l'histoire des relations internationales*, Παρίσι, 2012, σ. 159.

η συγκεκριμένη προσέγγιση αποτέλεσε μέρος της μελέτης και όχι την ίδια τη μελέτη. Το διεθνές περιβάλλον του Ψυχρού Πολέμου, οι θεωρητικές αφετηρίες και η αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο στη διαμόρφωση των απόψεων της ελληνικής διανόησης αποτέλεσαν το βασικό πρίσμα για την ανάλυση του θέματος.

Σε πρακτικό επίπεδο, τα εργαλεία για την επιτυχημένη ιστορική ανάλυση του θέματος στο πλαίσιο αυτής της μεθοδολογικής προσέγγισης ήταν η μελέτη αρχειακού υλικού που αντιπροσωπεύει όλες τις διαφορετικές πτυχές των κύριων βασικών παραγόντων και υποθέσεων της παρούσας ερευνητικής πρότασης. Καταρχάς, η μελέτη των προσωπικών αρχείων των σημαντικότερων εκπροσώπων της ελληνικής διανόησης στο σύνολό της προσέφερε μια ολοκληρωμένη εικόνα των θέσεων τους και παράλληλα διευκόλυνε τον προσδιορισμό των παραγόντων προσέγγισης της ιδέας της Δύσης. Επιπλέον, η έρευνα των δημόσιων αρχείων κρίθηκε απαραίτητη εξαιτίας της ενεργής πολιτικής δράσης ορισμένων, αλλά πολύ περισσότερο, εξαιτίας της βαρύτητας των πολιτικών εξελίξεων και του πολυδιάστατου ρόλου που αυτές διαδραμάτισαν τόσο ως μια δήλωση ιδεολογικού προσανατολισμού της χώρας, όσο και ως σημείου αναφοράς της αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο παραγόντων. Τέλος, η μελέτη των έργων καθ'αυτών των διανοουμένων, πάντοτε σε συνάρτηση με τη χρονική στιγμή της συγγραφής/δημοσίευσής τους, θεωρήθηκε από πλευράς του ερευνητή απαραίτητη προϋπόθεση για την προσέγγιση του θέματος. Αυτή η πολύπλευρη μεθοδολογική προσέγγιση έδωσε τη δυνατότητα να εξετάσει τόσο σε θεωρητικό και πρακτικό, όσο και σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, τον ευρύτερο ρόλο της διανόησης, με τη δυνατότητα ποσοτικής και πολύ περισσότερο, ποιοτικής αξιολόγησης των θέσεων της.

Πηγές και Χρονική Έκταση της Έρευνας

Η παρούσα έρευνα ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 2019 και ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 2021. Σε πρώτη φάση, πραγματοποιήθηκε η οργάνωση της έρευνας – αναζήτηση και εντοπισμός των βασικών πηγών, σχεδιασμός βασικών αξόνων έρευνας κ.λπ. – που ολοκληρώθηκε μέσα στον πρώτο μήνα. Στη συνέχεια, ακολούθησε η έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε σε τρία επίπεδα: α) μελέτη της διαθέσιμης βιβλιογραφίας γενικότερης φύσης (αναφορικά με την εποχή), β) μελέτη των δημοσιευμένων πηγών και γ) συγκέντρωση και μελέτη πρωτογενούς υλικού. Όσον αφορά τη βιβλιογραφία, προτεραιότητα δόθηκε στο θεωρητικό πλαίσιο (ιδέα της

Δύσης – γενικότερες τάσεις στην εξεταζόμενη περίοδο – πολιτικά/γεωπολιτικά/κοινωνικά δεδομένα), το οποίο κρίθηκε απαραίτητο για την κατανόηση και ανάλυση των θέσεων της ελληνικής διανόησης, που αποτέλεσαν τον κορμό της μεταδιδακτορικής έρευνας. Η μελέτη της γενικής βιβλιογραφίας ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2020 και ολοκληρώθηκε περίπου μέχρι τις αρχές Μαρτίου. Σε δεύτερη φάση, ολοκληρώθηκε η συγκέντρωση της βιβλιογραφίας αναφορικά με τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ελληνικής διανόησης – ενδεικτικά αναφέρονται οι Κωνσταντίνος Τσάτσος, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Ιωάννης Θεοδορακόπουλος, Γιώργος Θεοτοκάς, Ευάγγελος Παπανούτσος, Νίκος Σβορώνος και Μάρκος Αυγέρης. Στην προκειμένη περίπτωση, δύο ήταν οι βασικοί άξονες επιλογής της: α) έμφαση στα βιογραφικά στοιχεία/κριτική του πνευματικού έργου β) εποχή δημοσίευσης (σύγχρονη του εκάστοτε εκπροσώπου της ελληνικής διανόησης ή ύστερη). Η μελέτη του συνόλου της βιβλιογραφίας ολοκληρώθηκε μέσα στους πρώτους πέντε μήνες από την έγκριση της πρότασης. Αναφορικά με το δεύτερο επίπεδο έρευνας, δηλαδή τις δημοσιευμένες πηγές, το διαθέσιμο υλικό χωρίστηκε τόσο ανά προσανατολισμό της πνευματικής ελίτ όσο και ανά είδος. Εκτός από τη μελέτη αυτοτελών μελετών, δοκιμίων και αρθρογραφίας στο τύπο της εποχής – ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Ηλίας Βενέζης, *Ελληνική Διάρκεια. Μορφές και θέματα των γραμμάτων και των τεχνών Α' (1924-1952)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2019, Ε.Π. Παπανούτσος, *Εφήμερα*, Αθήνα, Νόηση, 2002, Ε.Π. Παπανούτσος, *Επίκαιρα-Ανεπίκαιρα*, Αθήνα, Νόηση, 2002, Διδώ Σωτηρίου, *Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου (1945-1947). Ένα ανέκδοτο χειρόγραφο για τη διεθνή πολιτική*, Αθήνα, Κέδρος, 2009, Άγγελος Τερζάκης, *Σε καμπή της Ιστορίας*, Αθήνα, οι εκδόσεις των φίλων, 1995, Άγγελος Τερζάκης, *Προσανατολισμός στον Αιώνα*, Αθήνα, οι εκδόσεις των φίλων, 2000 – θεωρήθηκε απαραίτητη η μελέτη άλλων μορφών παρεμβάσεων της πνευματικής ελίτ την περίοδο της πρώιμης φάσης του Ψυχρού πολέμου, όπως για παράδειγμα, λογοτεχνικών έργων – σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η τριλογία των Ακυβέρνητων Πολιτειών του Στρατή Τσίρκα (*Η Λέσχη*, *Αριάγνη*, *Η Νυχτερίδα*), η οποία άλλωστε προκάλεσε ιδιαίτερη αίσθηση στην ευρύτερη κοινή γνώμη και αναταραχές στους κόλπους της Αριστεράς στις αρχές της δεκαετίας του 1960, οπότε και εκδόθηκε, ή η *Εντολή* της Διδούς Σωτηρίου, που, σε μεγάλο βαθμό, αποτυπώνουν τα πιστεύω των συγγραφέων τους απέναντι στα βασικά επιστημονικά ερωτήματα της παρούσας μεταδιδακτορικής έρευνας.

Σε συνέχεια της ολοκλήρωσης της μελέτης δημοσιευμένων πηγών, πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση και μελέτη υλικού σε ψηφιοποιημένη μορφή, όπως τα περιοδικά *Κριτική* και *Επιθεώρηση Τέχνης*, καθώς και από το αρχείο Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου). Ένα ακόμη σημαντικό παράδειγμα ψηφιοποιημένων αρχείων αποτελούν τα προσωπικά αρχεία Ελλήνων διανοητών στην Αμερικανική Σχολή Αθηνών (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη) – ενδεικτικά αναφέρονται οι περιπτώσεις των Ηλία Βενέζη, Γιώργου Θεοτοκά και Άγγελου Τερζάκη. Η συγκέντρωση πρωτογενούς υλικού σε ψηφιοποιημένη μορφή ολοκληρώθηκε στα τέλη Ιουνίου 2020. Από αρχές Ιουλίου 2020 ξεκίνησε η έρευνα στις πρωτογενείς πηγές δια ζώσης, με έμφαση κυρίως στην αριστερή ιδεολογία, αφού σε ένα σημαντικό ποσοστό το αρχειακό υλικό για τους λεγόμενους «αστούς» διανοούμενους είχε συγκεντρωθεί τόσο σε ψηφιακή μορφή, όσο και στο πλαίσιο παλαιότερων μελετών και έρευνας. Η δια ζώσης έρευνα ξεκίνησε στα αρχεία ΑΣΚΙ και ΕΛΙΑ. Συγκεντρώθηκε πρωτογενές υλικό μεταξύ άλλων για τους: Έλλη Αλεξίου, Μάρκο Αυγέρη, Ηλία Βενέζη, Νικόλα Κάλα, Ανδρέα Καμπά, Θεόδωρο Ξύδη, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, Έλλη Παππά, Γιάννη Σκαρίμπα, Διδώ Σωτηρίου και Στρατή Τσίρκα. Η δια ζώσης έρευνα ολοκληρώθηκε μέχρι περίπου το τέλος του 2020.

Η δεύτερη χρονιά της έρευνας – κυρίως το α' μισό αυτής – αφιερώθηκε στη μελέτη του συγκεντρωμένου υλικού. Κατά τη διάρκεια του β' μισού πραγματοποιήθηκαν 2 παρουσιάσεις σε σημαντικά διεθνή συνέδρια, βασισμένες στην έρευνα της παρούσας μεταδιδακτορικής έρευνας, καθώς και μία δημοσίευση σε ελληνικό επιστημονικό περιοδικό.

Ευρήματα της Έρευνας

Το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδότησε, εκτός από την ήττα των δυνάμεων του Άξονα και του ολοκληρωτισμού που αυτές εκπροσωπούσαν, την ανάδυση ενός κόσμου που προσπαθούσε να ισορροπήσει σε νέα ιστορικά δεδομένα. Σε πολιτικό επίπεδο, το πολυκεντρικό σύστημα ισορροπίας, εκπροσωπούμενο κατά βάση από τις αποκαλούμενες «Μεγάλες Δυνάμεις» της Ευρώπης, αντικαταστάθηκε από ένα διπολικό με βασικούς πυλώνες τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ, που έμελλαν να πρωταγωνιστήσουν στην μεταπολεμική εποχή. Με δύο αντίθετα μοντέλα οργάνωσης κράτους, προερχόμενα από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες, η αμφίδρομη

αμφισβήτηση και προκατάληψη αποτελούσαν αναπόφευκτο γεγονός³, απειλώντας το *modus vivendi* των ετερόκλητων πρώην συμμάχων. Η διακήρυξη και εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ⁴, η αντίδραση των Σοβιετικών, και η δημιουργία Ανατολικής και Δυτικής Γερμανίας έθεσαν τις βάσεις του Ψυχρού Πολέμου, με τη διαιρεμένη (σε ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο) Ευρώπη να αποτελεί το θεμελιώδες αποτύπωμα της νέας πραγματικότητας.⁵ Παράλληλα όμως, σηματοδότησαν την ίδρυση μιας μεταπολεμικής «Δύσης» που σε μεγάλο βαθμό ετεροκαθοριζόταν από την ύπαρξη του κομμουνιστικού αντιπάλου της.⁶

Όσον αφορά τη μεταπολεμική Ελλάδα, κυριαρχούσε οικονομική εξασθένηση και πολιτική αστάθεια, απότοκες της χρόνιας εμπόλεμης κατάστασης και των πολιτικών εμπειριών του Μεσοπολέμου – Διχασμός και δικτατορία Μεταξά –, καθιστώντας αμφισβητήσιμη τη δυνατότητα πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ανοικοδόμησης της χώρας.⁷ Σε μια από τις πρώτες εκδηλώσεις ανταγωνισμού με ψυχροπολεμικούς όρους, η Ελλάδα, με τη Συμφωνία μεταξύ Τσώρτσιλ και Στάλιν (1944), εντάχθηκε στη βρετανική ζώνη επιρροής. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δε διασφαλίστηκε η ειρήνη. Παρά την συμφωνία της Βάρκιζας, οι περιπτώσεις «λευκής τρομοκρατίας» και το πολιτειακό ζήτημα δυσχέραινε τη συνεργασία κυβέρνησης – ΚΚΕ. Με την ανάληψη δε της διακυβέρνησης από τις φιλοβασιλικές δυνάμεις, το 1946, και την παλινόστηση του βασιλιά, ο ακήρυχτος πόλεμος μετατράπηκε σε ολοκληρωτικό εμφύλιο.⁸ Με το κέντρο βάρους να έχει περάσει πλέον στη νέα υπερδύναμη της Δύσης, η στροφή της Ελλάδας προς τους Αμερικανούς υπήρξε αναπόφευκτη. Άλλωστε, η Ελλάδα βρισκόταν πλέον στα σύνορα των δύο μεταπολεμικών κόσμων, αποτελώντας ένα μάλλον μικρό «προγεφύρωμα» της αναδύμενης Δύσης σε μια Ανατολική Ευρώπη που είχε πολιτικά ενοποιηθεί υπό την σοβιετική επιρροή, κάτι που προσέλκυσε αμέσως την ανησυχία και το ενδιαφέρον των Ελλήνων διανοουμένων και αναλυτών. Το αμερικανικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα του ευαίσθητου γεωπολιτικού κόμβου της ανατολικής Μεσογείου

³ Young John, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991. Πολιτική Ιστορία*, Αθήνα, 2001, σσ. 41-45.

⁴ Μια μερίδα ιστορικών θεωρούν το Σχέδιο Μάρσαλ ενταγμένο στην οπτική του να επανασχεδιαστεί η αρχιτεκτονική της Ευρώπης σε Δύση και Ανατολή. (Βλ. Rostow W., *The Division of Europe after World War II: 1946*, University of Texas Press, 1981).

⁵ Young John, *ό.π.*, σ. 49.

⁶ Milward A. S., *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*, Λονδίνο, 1984 / Ellwood David, *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction, 1945-1955*, Λονδίνο, 1992.

⁷ Stefanidis Ioannis, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Νέα Υόρκη, 2007, σ. 27.

⁸ Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, 2001, σσ. 53-66.

κλιμακώθηκε με την ανακοίνωση του Δόγματος Τρούμαν (1947), που σύσφιξε περαιτέρω τις διμερείς σχέσεις, συμβάλλοντας στην επίτευξη ενός διττού στόχου: συμβολή στην καταστολή της ανταρσίας και στην αποκατάσταση όρων εσωτερικής ειρήνης και ασφάλειας. Το NATO υπήρξε ο τελευταίος σημαντικός σταθμός του προσανατολισμού στις ΗΠΑ. Η ελληνική πολιτική ηγεσία προσέβλεψε στην οργανική ένταξη της χώρας στον ευρύτερο αμυντικό σχεδιασμό των δυτικών συμμάχων της, η οποία επήλθε με την ένταξη της Ελλάδας ως πλήρες μέλος το 1952, αποσπώντας την επιδοκιμασία σχεδόν του συνόλου του ελληνικού Κοινοβουλίου.⁹

Η διαφοροποίηση στον δυτικό προσανατολισμό της χώρας εκδηλώθηκε από τα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Σε ένα τεταμένο κλίμα, υπό την διεθνοποίηση του Κυπριακού ζητήματος, η στάση των Βρετανών και των Αμερικανών απέναντι στις ελληνικές θέσεις¹⁰ προκάλεσε δυσφορία στην ελληνική πλευρά με αποτέλεσμα την απομάκρυνση από το στενό αγγλοσαξονικό κύκλο επιρροής.¹¹ Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η προοπτική του ευρωπαϊκού οράματος που παράλληλα διαμορφωνόταν. Με μια μακρά παράδοση για το ιδανικό της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η υλοποίηση του Σχεδίου Σουμάν επήλθε τον Απρίλιο του 1951 με την ίδρυση της ΕΚΑΧ, ενώ το 1958 υπογράφηκε στη Ρώμη η Συνθήκη ίδρυσης της ΕΟΚ.¹² Ιστορικά, η προοπτική ευρωπαϊκής συνεργασίας ήταν κάτι που η ελληνική πολιτική ηγεσία χαιρέτιζε θετικά.¹³ Ήδη από την περίοδο των εξόριστων κυβερνήσεων, οι πρωθυπουργοί, Εμμανουήλ Τσουδερός και Γεώργιος Παπανδρέου, είχαν προβάλει το όραμα μιας ενωμένης Ευρώπης, ως προπύργιο ειρήνης και ελευθερίας.¹⁴ Επομένως, οι συγκυρίες δεν θα μπορούσαν να είναι ευνοϊκότερες για τη διεύρυνση του δυτικού προσανατολισμού που αναζητούσε η Ελλάδα των κυβερνήσεων Καραμανλή με προτεραιότητες την επιθυμία υπερκέρρασης των οικονομικών δυσκολιών και εκμοντερνισμού της φυσιογνωμίας της χώρας.¹⁵ Αρχικά, αυτό εκδηλώθηκε μέσα από τις επαφές και τις διμερείς συνεργασίες με τη Γαλλία και τη Γερμανία το 1958. Το 1959, η Ελλάδα έκανε επίσημη αίτηση για Σύνδεση με την ΕΟΚ, όντας η πρώτη *πρακτική* επιλογή. Με τους Αντενάουερ και Ντε

⁹ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Αθήνα, 2008, σσ. 17-35.

¹⁰ Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του 1950*, Αθήνα, 2005, σσ. 283-321.

¹¹ Stefanidis Ioannis, *ό.π.*

¹² Young John, *ό.π.*, σ. 85-108.

¹³ Svolopoulos Konstantinos, «Venizélos et l'idée européenne», *Le Plan Briand d'union fédérale européenne*, Βέρνη, 1998, σσ. 227-234.

¹⁴ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *ό.π.*, σ. 41.

¹⁵ Botsiou Konstantina, *Griechenlands Weg nach Europa. Vor der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961*, Βερολίνο, 1997, σ. 397.

Γκολ να μετατοπίσουν τη βαρύτητα στο πολιτικό επίπεδο, το 1961, επετεύχθη η τελική συμφωνία Σύνδεσης, σφραγίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη νέα μορφή του δυτικού προσανατολισμού της Ελλάδας.¹⁶

Δύο είναι οι όροι-κλειδιά που οριοθέτησαν τους άξονες στην παρούσα έρευνα: η Δύση και η ελληνική διανόηση.

Καταρχάς, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο όρος «Δύση», όπως και κάθε άλλη έννοια, πολιτική και πολιτιστική, δεν παρέμεινε ο ίδιος προ- και μεταπολεμικά. Ήδη ακόμα από την εμφάνισή του – Καθολική Δύση και Ορθόδοξη Ανατολή¹⁷ – υποδήλωνε ένα πολιτιστικό υπόβαθρο. Στη νεότερη εποχή, η παλαιότερη πρόσληψη, έως το 1914, επικεντρωνόταν πρωτίστως στις έννοιες των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων και του ευρωπαϊκού «κρατικού συστήματος», αντικατοπτρίζοντας περισσότερο την αίσθηση των ευρωπαϊκών μεγάλων κρατών για την ίδια την ισχύ τους. Έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ο όρος «Δύση» δεν χρησιμοποιήθηκε ευρέως, πιθανότατα λόγω της έλλειψης μιας Μεγάλης Δύναμης που θα ανήκε σε μια «Ανατολή» και θα την απειλούσε. Ωστόσο, μετά το 1945, η εννοιολόγηση προσαρμόστηκε στα νέα ιδεολογικοπολιτικά δεδομένα και ταυτίστηκε με τον αποκαλούμενο «Πρώτο Κόσμο» και τα κράτη της φιλελεύθερης δημοκρατίας.¹⁸ Εδραιώθηκε, δηλαδή, η εικόνα μιας «Δύσης», ορισμένης από τις κοινές αξίες του Ορθού Λόγου, της επιστημοσύνης, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και του πολιτικού φιλελευθερισμού. Η μεταπολεμική Δύση, με έμφαση σε θεμελιώδεις αρχές αναγόμενες στον αναγεννησιακό ουμανισμό και στον Διαφωτισμό, και κατ' επέκταση στην φιλοσοφία και στο νομικό οικοδόμημα της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, χωρίς να παραβλέπει την εθνική ιδιοσυστασία των μελών της, απέρριπτε τους ακραίους εθνικισμούς που είχαν καταστρέψει την Ευρώπη. Σε πνευματικό επίπεδο, η αναζήτηση των αξιακών απαρχών της Δύσης είχε ήδη ξεκινήσει στον Μεσοπόλεμο, με σημαντικό παράδειγμα το έργο πολιτιστικής ιστορίας του Arnold Toynbee¹⁹, και έφτασε στο αποκορύφωμά της με το έργο του William McNeill, *The Rise of the West*, το οποίο αναλύει την πνευματική βάση της φιλελεύθερης, κοινωνικά συνειδητής Δύσης, τη διαδικασία ώσμωσης μεταξύ διαφορετικών διανοητικών προσανατολισμών, αλλά του Νέου Κόσμου με τον

¹⁶ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, ό.π., σσ. 114-132.

¹⁷ Bideleux Robert, Jeffries Ian, *A history of eastern Europe: crisis and change*, Λονδίνο, 1998, σ. 48.

¹⁸ Matloff Maurice, «Allied Strategy in Europe, 1939-1945» στο Paret Peter, Craig Gordon, Gilbert Felix (επιμ.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, Νιου Τζέρσεϊ, 1986, σσ. 677-702.

¹⁹ Toynbee Arnold, *A Study in History*, Οξφόρδη, 1934.

Παλαιό.²⁰ Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που χρονική περίοδος μελέτης οριοθετήθηκε μέχρι το 1963 καθώς α) τελειώνει μια πολιτική περίοδος στην Ελλάδα (καμπή και πολιτική αλλαγή), β) σε θεωρητικό επίπεδο, παρουσιάζεται μια ολοκληρωμένη εικόνα του τί συγκροτεί τη Δύση με την έκδοση του *The rise of the West* του William McNeill, που θα μπορούσε να εκληφθεί ως ορόσημο.

Ο δεύτερος άξονας, όπως αυτός οριοθετήθηκε στη μεταδιδακτορική έρευνα, είναι η ελληνική διανόηση. Σε αυτήν την περίπτωση, ο ερευνητής οφείλει να τονίσει ότι κατ' αντιστοιχία της πολιτικής κατάστασης, η ελληνική διανόηση υπήρξε και αυτή κατακερματισμένη σε διάφορες ομάδες. Ο βασικότερος διαχωρισμός κατ' ουσία ιδεολογικός υπάρχει ανάμεσα στους διανοούμενους της Αριστεράς και στους λεγόμενους «αστούς» – από τον γαλλικό όρο *bourgeoisie* –. Παρόλα αυτά, ιδιαίτερα στην πρώιμη μεταπολεμική περίοδο, στη δεύτερη περίπτωση συνυπήρχαν άνθρωποι αποκλίνουσας ιδεολογίας – από τον συντηρητισμό (και τον υπερσυντηρητισμό), που παρουσιαζόταν υπέρμαχος εξτρεμιστικών αντικομμουνιστικών πρακτικών, έως μια έκφραση ριζοσπαστισμού, που, παρά τον αντικομμουνιστικό προσανατολισμό της, ως προτεραιότητα έθετε τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας στην εκπαίδευση, τον πολιτισμό και τις σχέσεις με την αναδυόμενη Δυτική Ευρώπη.

Όσον αφορά τους διανοητές της Αριστεράς, υπάρχουν οι εκπρόσωποι που εντάσσονται ιδεολογικά στον ευρύτερο της χώρο χωρίς υποχρεωτικά να συνδέονται με κάποιο πολιτικό κόμμα, ή αλλιώς, *extra muros*, και στους στενά συνδεδεμένους με τις κομματικές παρατάξεις, τους υπεύθυνους των ιδεολογικών κειμένων τους, ή αλλιώς *intra muros*.²¹ Στην πρώτη περίπτωση, τα πρώτα δείγματα ανάγονται ήδη στον Μεσοπόλεμο. Σε ένα από τα πρώτα ζητήματα προς συζήτηση αναδεικνύεται το πρόβλημα των κοινωνικών νόμων, όπως αναφέρει ο Δημήτρης Γληνός, διευθυντής της *Αναγέννησης*, περιοδικό-όργανο του «σοσιαλιστικού δημοτικισμού». Αναγνωρίζει τον κλονισμό «του ιδεολογικού και ηθικού επιστρώματος της αστικής κοινωνίας» ως επενέργεια ιστορικών παραγόντων: το σημαντικότερο πλήγμα για την πνευματική πρόοδο εδράζεται στο ταξικό χάσμα της «αστικής» πνευματικής ελίτ και της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού.²² Ενώ, από το 1933, η ομάδα της *Νέας Επιθεώρησης*, με πρωταρχικό στόχο την ευπρόσωπη εκπροσώπηση του μαρξισμού στην Ελλάδα,

²⁰ McNeill William, *The Rise of the West: History of the Human Community*, Σικάγο, 1963.

²¹ Νούτσος Παναγιώτης, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, Αθήνα, 1994.

²² Η πνευματική κρίση εδώ διέπεται από τη λογική της μαρξιστικής θεωρίας.

χρησιμοποίησε τους όρους ελευθερία και δημοκρατία – δύο όροι-θεμέλια της επιχειρηματολογίας των αντικομμουνιστών διανοουμένων (Δύση = Ελεύθερος Κόσμος) –, ταυτίζοντας την «πάλη μεταξύ μπουρζουαζίας και λαού με την πάλη για την ελευθερία και τη δημοκρατία».²³ Στην περίπτωση των *intra muros* διανοουμένων, μεταπολεμικά πρωτοστάτησε η προβληματική περί ιστορίας και «νεοελληνικής ταυτότητας». Στην περίπτωση του σημαντικού εκπρόσωπου της αριστερής διάνοησης, Μάρκου Αυγέρη, η ελληνικότητα πρωτοστάτησε στα έργα του.²⁴ Παράλληλα, η έμμεση αναγνώριση της συνέχειας των Ελλήνων²⁵, από την ιδεολογική ομάδα του ΚΚΕ στη δεκαετία του '50, όπως παρατηρεί στο δοκίμιό του *Ζητήματα της Ιστορίας μας*, ο Πέτρος Ρούσος, δεν ταυτίζεται με την μη επιτακτική ανάγκη για επανεξέταση των προσεγγίσεων²⁶ του νεοελληνικού έθνους. Αφετέρου, οι διανοητές, ιδεολογικά προσκείμενοι στην ΕΔΑ, εστίασαν την προσοχή τους σε ζητήματα άμεσου πολιτικού ενδιαφέροντος – κατ' αντιστοιχία της πολιτικής δύναμης του κόμματος. Η προβολή αντεπιχειρημάτων για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, η οποία είχε εκληφθεί ως «καταστροφή του έθνους», η έμφαση στην ανάγκη εκβιομηχάνισης – σταθερή προγραμματική επιδίωξη της μεταπολεμικής Αριστεράς –, που οριοθετείται από τις «θρηνωδίες των θιασωτών του πνευματικού πολιτισμού», καθώς και η αναζήτηση των νέων όρων ανάδυσης του «ουμανισμού», αποτέλεσαν το κέντρο βάρους της συγκεκριμένης μερίδας διανοουμένων.²⁷

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό εκπροσώπων της αριστερής διάνοησης, ειδικά στα πρώτα χρόνια ανάδυσης του ψυχροπολεμικού κλίματος, είναι η στενή παρακολούθηση των εξελίξεων και ο σχολιασμός τους πρωτίστως μέσω της αρθρογραφίας στον τύπο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Διδούς Σωτηρίου, η οποία, στο πλαίσιο συνεργασίας με τον *Ριζοσπάστη*, τη διετία 1945-1947, σχολίασε τις υπό διαμόρφωση νέες ισορροπίες, τις οποίες θεωρούσε ότι προετοιμάζονταν ήδη από την περίοδο του πολέμου, αναφερόμενη στην «*Pax Americana*» – δηλαδή μια ειρήνη επιβαλλόμενη από τις ΗΠΑ και που θα συμφέρει μόνο αυτή.

²³ Νούτσος Παναγιώτης, *ό.π.*, τ. 3, σσ. 614-647.

²⁴ Νικολόπουλος Γ., *Μάρκος Αυγέρης, ο αντιστασιακός: Η ζωή του, η εποχή, του, το έργο του*, Αθήνα, 1987.

²⁵ Παρά την αυστηρή κριτική της «αποστειωμένης «εθνικής» ιστοριογραφίας», το υποστηρίζει και ο Νίκος Σβορώνος στο «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία» (1955). (Νούτσος Παναγιώτης, *ό.π.*, τ. 4, σσ. 113-114).

²⁶ Συνδέεται με τη θέση που κατείχε η Ελλάδα στον ψυχροπολεμικό κόσμο.

²⁷ Νούτσος Παναγιώτης, *ό.π.*, σσ. 48-62.

Όσον αφορά την ευρεία ομάδα των αντικομμουνιστών διανοουμένων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, συνυπήρχαν φωνές ακραίες και φωνές μετριοπαθείς. Ο λόγος της πρώτης περίπτωσης αποδεικνύεται ιδιαίτερα σκληρός και απόλυτος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα *Τριάκοντα και Εν Δοκίμια επί Θεμάτων των Πολιτικών Επιστημών* του Ευάγγελου Κουλουμπή, όπου ο συγγραφέας προσπαθεί με κάθε μέσο να αναδείξει την επικινδυνότητα του σταλινικού καθεστώτος και την ανάγκη για τη διαμόρφωση «σωστών πολιτών».²⁸ Εντούτοις, τη σημαντικότερη ίσως επίδραση στα γεγονότα της μεταπολεμικής περιόδου είχε η τελευταία υποομάδα, απαρτιζόμενη από αστούς ευρωπαϊκής μόρφωσης, με την ενεργό συμμετοχή ορισμένων μελών της στην πολιτική, οι οποίοι και συνέδεσαν το όνομά τους με τις θεμελιώδεις επιλογές της χώρας και την εμπέδωση του ανήκειν στην Δύση. Αν και με όρους καθαρά πολιτικούς, η συγκεκριμένη ομάδα παρουσιάζει μια σχετική ανομοιομορφία, καθώς στους κόλπους της βρίσκουμε εκπροσώπους που εντάσσονται πολιτικά από τον Κεντρώο χώρο, π.χ. Γιώργος Θεοτοκάς, έως την ευρύτερη Δεξιά, π.χ. Κωνσταντίνος Τσάτσος, αντιπροσωπεύουν στο σύνολό τους ένα κοινό αίτημα: την αλλαγή, που πρώτος αναζήτησε ο Θεοτοκάς στο *Ελεύθερο Πνεύμα*.²⁹ Με πρότυπο το New Deal και το «ρουσβελτικό πνεύμα», το οποίο έχει δημιουργήσει «τους υγιέστερους και σταθερότερους κοινωνικούς οργανισμούς και τους ευγενικότερους ανθρώπινους τύπους»³⁰, ο Θεοτοκάς επέδειξε έναν προσανατολισμό υπέρ των υπερεθνικών μορφωμάτων δυτικού προτύπου³¹, κάτι που χαρακτήρισε και τους υπόλοιπους που απαρτίζουν τον πυρήνα³² της συγκεκριμένης ομάδας. Συγκεκριμένα, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είχε αναπτύξει τις απόψεις του περί «σχηματισμού περιφερειακών ομοσπονδιών συνυφασμένων μεταξύ τους», ήδη ως μέλος της εξόριστης κυβέρνησης³³, ενώ ο ευρωπαϊσμός διακρίνεται και στην σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου,

²⁸ Κουλουμπής Ευάγγελος, *Τριάκοντα και Εν Δοκίμια επί Θεμάτων των Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα, 1960.

²⁹ Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα, 1979.

³⁰ Θεοτοκάς Γιώργος, «Ο Πρόεδρος Ρούσβελτ», *Στοχασμοί και Θέσεις. Πολιτικά Κείμενα, 1925-1966*, τ. Α', Αθήνα, 1996, σσ. 320-322.

³¹ Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, 2010, σσ. 55-57).

³² Πρέπει να προστεθούν οι Κωνσταντίνος Τσάτσος και Παναγιώτης Κανελλόπουλος, εκπρόσωποι της Σχολής της Χαϊδελβέργης, που αποτέλεσαν το ανανεωτικό ρεύμα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον Μεσοπόλεμο. Τα πνευματικά «παιδιά» τους, Ιωάννης Πεσμαζόγλου και Παναγής Παπαληγούρας, (του οποίου η διατριβή *Théorie de la Société internationale* θεωρήθηκε ιδιαίτερα πρωτοπόρα) αποτέλεσαν σημαντικά κεφάλαια στην ευρωπαϊκή πορεία της χώρας ως την Ένταξη. (Χεϊλά Ειρήνη, *Διεθνής κοινωνία: διαχρονικές και σύγχρονες αντιλήψεις. Η συμβολή του Παναγιή Παπαληγούρα*, Αθήνα, 2006, σ. 39).

³³ Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο. 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, 1977, σ. 180.

απόρροια των πνευματικών και φιλοσοφικών του αναζητήσεων, ήδη από τη δεκαετία του '40.³⁴ Για τους συγκεκριμένους διανοούμενους, ο Ψυχρός πόλεμος γινόταν αντιληπτός ως μια διαμάχη ανάμεσα σε δύο κόσμους, εκτεινόμενη σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής. Η νομιμοποιητική βάση της Ανατολής και της Δύσης, δηλαδή η ιδεολογία³⁵ της κομμουνιστικής θεωρίας και η δυτική φιλελεύθερη παράδοση, αποτελούσαν το κλειδί για τον δυτικό προσανατολισμό της συγκεκριμένης ομάδας: ο δυτικός τρόπος ζωής ήταν ο μόνος που έδινε τη δυνατότητα ανάπτυξης της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας.³⁶ Λόγω του ότι Ελλάδα και Δύση μοιράζονταν τις ίδιες πνευματικές καταβολές (αρχαιοελληνική σκέψη, ρωμαϊκό δίκαιο και Χριστιανισμό), η συμμετοχή στο δυτικό κόσμο και στο ιστορικό γίνεσθαι της μεταπολεμικής περιόδου – ιδιαίτερα στη διαμορφωνόμενη ενωμένη Ευρώπη –, η νέα *Μεγάλη Ιδέα*, αποτελούσε την αναπόφευκτη επιλογή.³⁷

Και σε αυτήν την περίπτωση, όμως, παρατηρούμε το φαινόμενο της παρουσίας στον δημόσιο λόγο, μέσω αρθρογραφίας στον τύπο. Ακριβώς, επειδή η συγκεκριμένη «ομάδα» δεν ήταν ομοιογενής – απλά θεωρήθηκε έτσι προς διευκόλυνση της έρευνας – σε αρκετές περιπτώσεις έχουμε την ανάπτυξη δημόσιου διαλόγου. Το ενδιαφέρον ωστόσο στοιχείο στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι δεν περιορίστηκε ανάμεσα σε εκπροσώπους ιδεολογικά υποομάδας, π.χ. κεντρώου χώρου και δεξιάς, αλλά αντίθετα αναπτύχθηκε και στο εσωτερικό μιας συγκεκριμένης ομάδας. Ένα χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο δημόσιος διάλογος ανάμεσα σε δύο διανοούμενους του κεντρώου χώρου – τον Γιώργο Θεοτοκά και τον Ε. Π. Παπανούτσο – με αφορμή την Σύνδεση με την ΕΟΚ το 1961, στον οποίο η διαφωνία υπήρξε έντονη.

Συμπερασματικά, μπορούμε με ασφάλεια να διακρίνουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι διανοούμενοι παρακολουθούσαν στενά τα γεγονότα και ανάλογα με τη σημασία που

³⁴ Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Σκέψεις και Πολιτεία Α'. Προς την Πολιτεία», *Νέα Εστία*, 41/468 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1947), σσ. 19-23.

³⁵ Ο Κανελλόπουλος τονίζει την ουσιαστική διαφορά μεταξύ ιδεολογίας και Ιδέας στην παράδοση της δυτικής σκέψης. (Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Ο πόλεμος και το μέλλον. Διδάγματα και Αιτήματα», *Τα Δοκίμια*, τ. Β', Αθήνα, 2002, σσ. 105-153).

³⁶ Θεοτοκάς Γιώργος, «Το ηθικό πρόβλημα της ρωσικής επανάστασης», *Στοχασμοί και Θέσεις*, ό.π., σσ. 783-785.

³⁷ Θεοτοκάς Γιώργος, «Η ενοποίηση της Ευρώπης...», ό.π., σσ. 816-826, Κανελλόπουλος Παναγιώτης, «Ο πόλεμος και το μέλλον...», ό.π., Κωνσταντίνος Τσάτσος, «Το μέλλον του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Συνέντευξη με τον Albert Camus» (1956), Αρχείο Κωνσταντίνου Τσάτσου, Φ. 18/1.

είχαν αυτά μακροπρόθεσμα για τον προσανατολισμό της και τη θέση της σε διεθνές επίπεδο, υπήρχαν και οι αντίστοιχες αντιδράσεις. Ιδιαίτερη κινητικότητα παρατηρήθηκε, στα πρώτα ψυχροπολεμικά χρόνια με το Σχέδιο Μάρσαλ και ότι αυτό συνεπαγόταν για την ένταξη της Ελλάδας στη δυτική σφαίρα επιρροής, όπως επίσης και η επιλογή ένταξης στους οργανισμούς της Δύσης – NATO και ΕΟΚ. Παράλληλα, γίνεται μια προσπάθεια ερμηνείας της κάθε πλευράς – υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου άρθρα αφιερώνονται στην Αμερική και τι αυτή συμβολίζει. Οι ερμηνείες και τα συμπεράσματα προφανώς ποικίλουν ανάλογα με την ιδεολογική αφετηρία του κάθε διανοούμενου. Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό γενικό συμπέρασμα, στο οποίο καταλήγει η παρούσα μεταδιδακτορική έρευνα είναι η τάση που παρατηρείται στο σύνολο της ελληνικής διανόησης της εποχής για διερεύνηση της έννοιας της ελληνικότητας και της ελληνικής ταυτότητας στα νέα δεδομένα, αποτυπώνοντας την επίδραση του ψυχροπολεμικού κλίματος.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Ιστορικό Πλαίσιο

- Αλιβιζάτος Νικόλαος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, 1983
- Βετσόπουλος Απόστολος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ*, Αθήνα, 2007
- Bideleux Robert, Jeffries Ian, *A history of eastern Europe: crisis and change*, Λονδίνο, 1998
- Botsiou Konstantina, *Griechenlands Weg nach Europa. Vor der Truman-Doktrin bis zur Assoziierung mit der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 1947-1961*, Βερολίνο, 1997
- Couloumbis Theodore A., Iatrides John O. (επιμ.), *Greek – American Relations. A Critical Review*, Νέα Υόρκη, 1980
- Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας. Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή*, Αθήνα, 1997
- -----, *Η ελληνική συντηρητική παράταξη: Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά. Από το κόμμα των Εθνοκοφρόνων του Γούναρη, στη Ν.Δ. του Έβερτ*, Αθήνα 1994
- Ellwood David, *Rebuilding Europe: Western Europe, America and Postwar Reconstruction, 1945-1955*, London, 1992
- Heinz Richter, *Griechenland: Zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946)*, Frankfurt, 1973
- -----, *Η επέμβαση των Άγγλων στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1997
- Ηλιού Φίλιππος, «Η πορεία προς τον Εμφύλιο: Από την ένοπλη συμπλοκή στην ένοπλη ρήξη» στο Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης και Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, 2002
- Ιατρίδης Ιωάννης, «Το διεθνές πλαίσιο του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου» στο Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης και Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, 2002, σσ. 43-46
- Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000*, Αθήνα, 2001
- Κοντογεώργης Γιώργος, *Η Ευρωπαϊκή Ιδέα. Η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Ελλάδα. Ιστορική Αναδρομή – Σύγχρονη Εποχή – Προοπτικές*, Αθήνα, 1995
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα, 1955-1961*, Αθήνα, 1977

- Maratzidis Nikos, «The Greek Civil War (1944-1949) and the International Communist System», *Journal of the Cold War Studies*, 15/4 (φθινόπωρο 2003), σσ. 25-54
- Matloff Maurice, «Allied Strategy in Europe, 1939-1945» στο Paret Peter, Craig Gordon, Gilbert Felix (επιμ.), *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, Νιου Τζέρσεϊ, 1986, σσ. 677-702
- McNeill William H., *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Οξφόρδη, 1978
- -----, *The Rise of the West: History of the Human Community*, Σικάγο, 1963
- Milward A. S., *The Reconstruction of Western Europe, 1945-1951*, Λονδίνο, 1984
- Nachmikan Amikam, *International Intervention in the Greek Civil War. The United Nations Special Commission for the Balkans, 1947-1952*, Νέα Υόρκη, 1990
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, 2001
- Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης και Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, 2002
- Παπαπολυβίου Πέτρος, Συρίγος Άγγελος, Χατζηβασιλείου Ευάνθης (επιμ.), *Το Κυπριακό και το Διεθνές Σύστημα, 1945-1974*, Αθήνα-Λευκωσία, 2013
- Pelt Mogens, *Tying Greece to the West: US – West German – Greek Relations 1949-1974*, Κοπεγχάγη, 2006
- Rostow W., *The Division of Europe after World War II: 1946*, University of Texas Press, 1981
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1945-1981*, Αθήνα, 2008
- Svolopoulos Konstantinos, « La politique européenne de la Grèce et le Général De Gaulle » (1959-1963), *De Gaulle et Caramanlis. La Nation, l'Etat, l'Europe*, Αθήνα, 2002, σσ. 179-181
- Στεφανίδης Ιωάννης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο (1949-1952)*, Αθήνα, 1999
- Stefanidis Ioannis, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Νέα Υόρκη, 2007
- Σφήκας Θανάσης, «Η «ειρηνοπόλεμη» διάσταση του εμφυλίου πολέμου» στο Νικολακόπουλος Ηλίας, Ρήγος Άλκης και Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.) *Ο εμφύλιος πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στον Γράμμο (Φεβρουάριος 1945 – Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, 2002, σσ. 75-101

- Toynbee Arnold, *A Study in History*, τ. Α', Οξφόρδη, 1934
- Trachtenberg Marc, *A Constructed Peace: The Making of the European Settlement, 1945-1963*, Νιου Τζέρσεϊ, 1999
- Woodhouse C. M., *The struggle of Greece, 1941-1949*, Λονδίνο, 2002
- Χριστοδουλίδης Θεόδωρος, *Από την Ευρωπαϊκή Ιδέα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η Ιστορική Διάσταση του Ευρωπαϊκού εγχειρήματος 1923-2004*, Αθήνα, 2010

Ελληνική διανόηση – Ιδεολογία

- Αλιβιζάτος Νίκος, *Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι. Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*, Αθήνα, 2016
- Ανδρουλιδάκης Κώστας, «Λόγος, Ελευθερία και παιδεία. Τα θεμέλια της ηθικής φιλοσοφίας του Κ. Τσάτσου» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 61-71
- Αυγέρης Μάρκος, *Ιδεολογικά*, Αθήνα, 1974
- *Αφιέρωμα στον Ευ. Π. Παπανούτσο*, τ. Α', Αθήνα, 1980
- *Αφιέρωμα στον Μάρκο Αυγέρη*, Αθήνα, 1976
- Βενέζης Ηλίας, *Ελληνική Διάρκεια. Μορφές και θέματα των γραμμμάτων και των τεχνών Α' (1924-1952)*, Αθήνα, 2019
- Γεωργίου Σπύρος, *Διαφυγή απ' το ειμαρτό : προσεγγίσεις στο στοχασμό του Ντίμη Αποστολόπουλου*, Αθήνα, 2014
- Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη Αθανασία, «Εθνικοί χαρακτήρες και ιστορική αποστολή του Ελληνισμού στο έργο του Κ. Τσάτσου» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 455-476
- Delanty Gerard, *Επινοώντας την Ευρώπη. Ιδέα. Ταυτότητα. Πραγματικότητα*, Αθήνα 2016
- Δεληγιώργη Αλεξάνδρα, «Έθνος και εθνική συνείδηση στον έντεχνο-δοκιμιακό λόγο του Κωνσταντίνου Τσάτσου» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 477-488
- Δοδοντσάκης Γιώργος, *Η Προσωπογραφία του Ε.Π. Παπανούτσου. Ο Παιδαγωγός και ο Πολιτικός της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, 1994
- Δρακόπουλος Αντώνης, «Επανεξετάζοντας το «Διάλογο» Σεφέρη – Τσάτσου: Διαφωνία, Συμφωνία και Αμοιβαία Αναγνώριση» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 249-265

- Fermi Laura, *Illustrious Immigrants. The Intellectual Migration of Europe, 1930-41*, Σικάγο, 1968
- Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα, 1979
- -----, *Στοχασμοί και Θέσεις. Πολιτικά Κείμενα, 1925-1966*, τ. Α' 1925-1949, Αθήνα, 1996
- -----, *Στοχασμοί και Θέσεις. Πολιτικά Κείμενα, 1925-1966*, τ. Β' 1950-1966, Αθήνα, 1996
- -----, *Τετράδια Ημερολογίου 1939-1953*, Αθήνα, 2014
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Η ζωή μου: η αλήθεια για τις κρίσιμες στιγμές της ιστορίας του έθνους, 1915-1980*, Αθήνα, 1985
- -----, *Ημερολόγιο. 31 Μαρτίου 1942 – 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, 1977
- -----, *Τα Δοκίμια*, τ. 1: Φιλοσοφικά, Θρησκευτικά και Επιστημονικά Δοκίμια, Αθήνα, 2002
- -----, *Τα Δοκίμια*, τ. 2: Ιστορικά Δοκίμια, Αθήνα, 2002
- Καραλής Μαριάνος, «Η ιδέα της προόδου στο έργο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και η σημασία της σήμερα», *1986-2006: 20 χρόνια χωρίς τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο*, Αθήνα, 2007, σσ. 31-56
- Κοντογιώργης Γιώργος, «Η έννοια και ο σκοπός της πολιτικής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 441-448
- Κουλουμπής Ευάγγελος, *Τριάκοντα και Εν Δοκίμια επί Θεμάτων των Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα, 1960
- Κουρκουβέλας Λυκούργος, *Γιώργος Θεοτοκάς (1905-1966): Πολιτικός Στοχαστής*, Αθήνα, 2013
- Κύρτσης Αλέξανδρος-Ανδρέας, *Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 1996
- Μόσχος Ε.Ν., *Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Η γραφίδα του και η ιστορία της*, Αθήνα, 2008
- Νικολόπουλος Γ., *Μάρκος Αυγέρης, ο αντιστασιακός: Η ζωή του, η εποχή, του, το έργο του*, Αθήνα, 1987
- Νούτσος Παναγιώτης, *Από την πρόσφατη ελληνική σκέψη. «Έξω» / «Μέσα»*, Αθήνα, 2019
- -----, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ.3, Αθήνα, 1994

- -----, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ.4, Αθήνα, 1994
- -----, *Κοινωνία, πολιτική στράτευση και ποίηση για τον Τίτο Πατρίκιο*, Αθήνα, 2006
- Πανταζόπουλος Ανδρέας, «Ελληνοκεντρικός αντι-ολοκληρωτισμός» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 449-453
- Παπανούτσος Ε. Π., *Επίκαιρα Ανεπίκαιρα. Δοκίμια*, Αθήνα, 2000 (1^η εκδ. 1960)
- -----, *Εφήμερα. Δοκίμια*, Αθήνα, 2000 (1^η εκδ. 1950)
- Προκοπάκη Χρύσα (επιμ.), *Οι ακυβέρνητες πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, Αθήνα, 1980
- Σβορώνος Νίκος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα, 1999
- -----, *Το ελληνικό Έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, 2004
- Scott-Smith Giles, Krabbendam Hans, *The Cultural Cold War in Western Europe. 1945-1960*, Νέα Υόρκη, 2003
- Σωτηρίου Διδώ, *Εντολή*, Αθήνα, 1976
- -----, *Ηλέκτρα*, Αθήνα, 1961
- -----, *Τα πρώτα βήματα του Ψυχρού Πολέμου (1945-1947). Ένα ανέκδοτο χειρόγραφο για τη διεθνή πολιτική*, Αθήνα, 2009
- Τερζάκης Άγγελος, *Ένας μεταβαλλόμενος κόσμος. Δοκίμια*, Αθήνα, 1990
- -----, *Προσανατολισμός στον αιώνα. Δοκίμια*, Αθήνα, 2000
- -----, *Σε καμπή της ιστορίας. Δοκίμια*, Αθήνα, 1995
- Τζεργιάς Παύλος, *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα: φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική στην πολιτική και στην κοινωνία της Ελλάδας*, Αθήνα, 1991
- Τσάτσος Κωνσταντίνος, *Λογοδοσία μιας ζωής*, τ. Α' και τ. Β', Αθήνα, 2001
- -----, «Σκέψεις και Πολιτεία Α'. Προς την Πολιτεία», *Νέα Εστία*, 41/468 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1947), σσ. 19-23
- Τσιάντης Γιώργος, «Έννοια και αποστολή της φιλοσοφίας κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο» στο Μορφακίδης Μόσχος, Παπαδοπούλου Παναγιώτα, Αγγελής Δημήτρης (επιμ.), *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, Συγγραφέας, Πολιτικός*, Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σσ. 123-130
- Τσίρκας Στρατής, *Η Λέσχη* (Ακυβέρνητες Πολιτείες – 1), Αθήνα, 2005 (1^η εκδ. 1961)

- -----, *Αριάγνη* (Ακυβέρνητες Πολιτείες – 2), Αθήνα, 2005 (1^η εκδ. 1962)
- -----, *Η νυχτερίδα* (Ακυβέρνητες Πολιτείες – 3), Αθήνα, 2005 (1^η εκδ. 1965)
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία. Κείμενα 1969-1996*, Τόμος Β', Αθήνα, 2000
- Vitti Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2003
- Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι. Άγριοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα, 2004
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, 2010
- Χειλά Ειρήνη, *Διεθνής κοινωνία: διαχρονικές και σύγχρονες αντιλήψεις. Η συμβολή του Παναγή Παπαληγούρα*, Αθήνα, 2006
- Χιώτης Παναγιώτης, *Η παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Α. Κοραή και του Ε. Παπανούτσου*, Αθήνα, 1998

Αντιγόνη-Δέσποινα Ποιμενίδου,
Δρ. Ιστορίας Διεθνών Σχέσεων και Ευρώπης, Πανεπιστήμιο Σορβόννης

National and Kapodistrian University of Athens

Department of History and Archaeology

Postdoctoral Research

“The Greek Intellectuals and the idea of the West (1945-1963)”

FINAL REPORT

The aim of this postdoctoral research was the study of the perception of the idea of the West by the Greek intellect in the period between 1945 and 1963. After the Second World war, Greece was obliged to choose a side on the Cold War map. The strategic choice of the West, which has now been identified with the value system of the liberal states under US leadership, was a fundamental principle of all Greek governments and, more generally, of all political forces except for the Left. The priority given to the US based on financial aid (Truman Doctrine, Marshall Plan) and defense protection (NATO) would shift from the mid-1950s to the Europe that Greece has traditionally been orientated to. The establishment of the EEC was the practical choice for closer cooperation and future organic integration. The Association with the EEC (1961) was the first major step towards Greece’s European orientation. On the other hand, in an era ideologically determined in all aspects of political, economic, social and cultural life, it is inconceivable that there would be no turmoil on an intellectual level. Free from the quests of the interwar period and in direct relation to the bipolar system of the post-war era, the Greek intellectuals will focus on notions such as “Greekness”, examined as part of identity, culture, but also as part of history and the country’s place within the newly formed world balance. However, similarly to the political stage, in the case of the Greek intelligentsia, the anti-communist and communist discourse would also be the two main pillars: the question of whether or not belonging to the West is in the center of interest. The main goal of the postdoctoral research was a thorough examination of philosophical research, methodology, the relationship of some intellectuals with politics, and the study of different approaches to the concept of the West, in relation to historical and cultural developments as well as political events. The purpose was to

form a complete picture and consequently, reliable conclusions, for a subject that until today has not been studied in its entirety in the Greek bibliography. Finally, the comparative approach with the European intellect contributed to the qualitative evaluation of the spiritual coexistence with the international currents of the period and the importance of the role of the Greek intellect at the international level.

The main axes were the following: First of all, it was important to define the theoretical framework by examining their philosophical pursuits, ideological starting points, and different approaches to the concept of the West. In particular, cases of common points of interest, e.g., Greece's position in history or Greek identity, also indicate the perspective from which the idea of belonging to the post-war world was examined; therefore, the idea of the West, since it was inextricably linked to the bipolar Cold War reality. Secondly, it was important to highlight the relationship between theoretical approaches and political development in Greece. With the political sharpening of the period under consideration, the research should have highlighted the influence and possible interaction between historical events (Civil War - Cold War) and political choices (American factor - European orientation). Finally, a third key area of research was the degree of presence and influence of intellectuals. The comparative approach with Europe - since their education is basically European (even in cases of leftist ideology, such as Markos Avgeris and Nikos Svoronos) - aimed at highlighting their real degree of influence both nationally and internationally. At the same time, the research of Greek and European approaches, regardless of ideological starting points, was crucial for the degree of integration of the Greek intellect with the general trends and currents of the period.

The Greek intelligentsia was fragmented into various groups. The most basic ideological division exists between the intellectuals of the Left and the so-called "bourgeois" – from the French term bourgeoisie. However, especially in the early post-war period, in the latter case there were people of divergent ideology – from conservatism (and super-conservatism), who was a proponent of extremist anti-communist practices, to an expression of radicalism, which, despite its anti-communist modernization of Greek society in education, culture and relations with the emerging Western Europe.

As for the intellectuals of the Left, there are the representatives who are ideologically integrated in its wider space without necessarily being associated with any political

party, the *extra muros*, and those closely connected with the party factions, those in charge of their ideological texts, the *intra muros*. One of the first issues to be discussed is the problem of social laws, as stated by Dimitris Glinos, director of the Renaissance, a magazine-instrument of "socialist populism". The question of history and "modern Greek identity" prevailed after the war. In the case of the important representative of the left intellectuals, Markos Avgeris, Greekness was one of the major topics in his works. At the same time, the indirect recognition of the continuity of the Greeks by the ideological group of the Greek Communist Party in the 1950s, as Petros Rousos observes in his essay *Issues of Our History*, does not coincide with the non-imperative need to reconsider the approaches of the modern Greek nation. On the other hand, the intellectuals also focused their attention on issues of immediate political interest – corresponding to the political power of the party. Especially during the first years of the emergence of the Cold war climate, is the close monitoring of developments and their commentary primarily through articles in the press. A typical example is Dido Sotiriou, who, in collaboration with *Rizospastis*, from 1945 to 1947, commented on the emerging new balances, which she considered to have been prepared since the war period. More specifically, she referred to the "Pax Americana" - that is, a peace imposed by the US and which would only benefit the Americans. The projection of counter-arguments for Greece's accession to the EEC, which had been perceived as a "destruction of the nation", the emphasis on the need for industrialization – a constant programmatic pursuit of the post-war Left – bounded by the search for new conditions for the emergence of "humanism", were the center of their interests.

As for the broad group of anti-communist intellectuals, as mentioned above, there were extreme voices and moderate voices. The reason of the first case proves to be particularly harsh and absolute. A typical example is Evangelos Kouloumbis's *Thirty Essays on Political Science*, where the author tries by all means to highlight the dangers of the Stalinist regime and the need to form "right citizens". However, perhaps the most important influence on the events of the post-war period was the last subgroup, composed of bourgeois Europeans, with the active participation of some of its members in politics, who linked their name with the fundamental choices of the country and the consolidation of its place in the West. Although in purely political terms, this group presents a relative inhomogeneity, as within it we find representatives who are politically integrated from the Center, e.g., George Theotokas, to the wider Right, e.g.,

Konstantinos Tsatsos, represent in their entirety a common request; the change that Theotokas was the first to seek in the *Free Spirit*. Following the example of the New Deal and the "Roosevelt spirit", which has created "*the healthiest and most stable social organizations and the kindest human types*", Theotokas showed an orientation in favor of the supranational formations of the western model, something that characterized the rest the core of that group. Specifically, Panagiotis Kanellopoulos had developed his views on the "*formation of interconnected regional federations*", already as a member of the exiled government, while Europeanism can be seen in the thought of Konstantinos Tsatsos, as a result of his intellectual and philosophical pursuits, since the 1940s. For these intellectuals, the Cold war was perceived as a conflict between two worlds, extending to all aspects of social, political, economic and spiritual life. The legitimizing basis of the East and the West, that is, the ideology of communist theory and the Western liberal tradition, were the key to the group's Western orientation: the Western way of life was the only one that enabled the development of individual and collective freedom. Because Greece and the West shared the same spiritual origins (ancient Greek thought, Roman law, and Christianity), participation in the Western world and in the historical development of the postwar period – especially in the emerging united Europe - was the new Great Idea.

In this case, however, we also observe the phenomenon of public discourse, through articles in the press. Precisely because the group of bourgeois was not homogeneous – in many cases, we have public debates. Interestingly, though, in this case, the debates were not limited to representatives of ideologically different subgroups, e.g., the Center and the Right. Instead, they developed within the same ideological group. A characteristic example is that of the public debate between two important intellectuals of the Center – George Theotokas and E. P. Papanoutsos – on the occasion of the Association with the EEC, in 1961, whose disagreement was intense.

In general, we can safely reach the conclusion that in all cases the intellectuals closely followed the events, while, depending on the importance these events had in the long run for the country's orientation and position from an international perspective, there were corresponding reactions. Particular mobility was observed, in the first years of the Cold War with the Marshall Plan since it automatically led to the accession of Greece to the Western sphere of influence, as well as the choice of membership in the Western organizations – NATO and EEC. At the same time, there is an attempt to interpret each

side – there are many instances where articles are devoted to America and what it symbolizes. In this case, however, interpretations and conclusions obviously vary depending on the ideological starting point of each intellectual. Finally, a last, yet important general conclusion, to which the present postdoctoral research reaches, is the tendency observed within the whole of the Greek intelligentsia to question and analyze the concept of Greekness and Greek identity according to the new data, capturing that way the effect of the Cold War climate.

Antigoni-Despoina Poimenidou

Dr. in History of International Relations and Europe, Sorbonne University